

EDICIJA ZBORNICI

Knjiga 12

Izdavač:

Udruženje za modernu historiju/
Udruga za modernu povijest,
Sarajevo

Za izdavača:

Husnija Kamberović

Urednici:

Dubravka Stojanović
Husnija Kamberović

Recenzenti:

Branimir Janković
Adnan Prekić
Božo Repe

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94:355.012(497.1)(082)

RATOVI 1990-ih u regionalnim historiografijama : kontroverze, interpretacije, nasljeđe / uredili Dubravka Stojanović, Husnija Kamberović. - Sarajevo : Udruženje za modernu historiju = Udruga za modernu povijest, 2021. - 298 str. ; 25 cm. - (Edicija Zbornici ; knj. 12)

Bibliografija uz svaki rad ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-477-06-6

COBISS.BH-ID 42265606

**RATOVI 1990-IH U REGIONALNIM
HISTORIOGRAFIJAMA
KONTROVERZE, INTERPRETACIJE, NASLJEĐE**

Uredili:
Dubravka Stojanović
Husnija Kamberović

Sarajevo, 2021.

Sadržaj

Dubravka Stjanović / Husnija Kamberović	7
Mladi historičari pred kontroverzama ratova 1990-ih	

KAKO SE DEFINIRAJU RATOVI 1990-IH

Radomir Đurović	21
Kako se u crnogorskoj historiografiji definišu ratovi devedesetih	
Marino Badurina	31
<i>QUO VADIS, HISTORIOGRAFIJO?</i> Povjesničari između ratova i strahova, Domovinski rat u Hrvatskoj između <i>neugodnog konsenzusa</i> i <i>ugodnog kompromisa</i>	
Petra Kim Krasnić	43
Analiza interpretacija slovenačkog osamostaljivanja	
Đorđe Lalić	59
Ko je prvi počeo? Historiografija u Srbiji i ratovi 1990-ih godina	

KLJUČNI DOGAĐAJI U RATOVIMA 1990-IH: MULIPERSPEKTIVNI PRIKAZ

Jovan Muhadinović	71
Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik	
Ivan Roško	93
Rat u Hrvatskoj i područje Dubrovnika (1991. - 1995.): hrvatska historiografija i memoaristika	
Marko Babić	107
Bitka za Vukovar: „Hrvatsko-hrvatska“ kontrverzija	
Dražen Janko	121
Opsada Sarajeva u historiografiji u Bosni i Hercegovini	

KOLEKTIVNO SJEĆANJE NA RATOVE

Maja Vehar	133
Dan državnosti kao poprište borbe za kapital osamostaljivanja	

Filip Kuzman	161
Ratno nasljeđe 1990-ih u Crnoj Gori	
Dunja Pelin	181
Ratno nasljeđe <i>Oluje</i> : kontroverze, komemoracije, sjećanje	
Dino Dupanović	195
Srebrenica – paradigma stradanja Bošnjaka	
Vukašin Zorić	209
Zločin na internetu. Analiza izveštavanja srpskih internet medija o obeležavanjima jubileja u Potočarima, Kninu i Sremskoj Rači	
Dino Šakanović	221
Nenacionalna kultura sjećanja na žrtve rata u Tuzli	

RATOVI 1990-IH U UDŽBENICIMA HISTORIJE

Amel Durutlić	245
Crnogorski udžbenici o ratovima devedesetih	
Nedim Pustahija	265
Ratovi devedesetih u udžbenicima historije u Bosni i Hercegovini	
Luka Vrljić	275
Prikaz ratnih zbivanja 1990-ih u udžbenicima povijesti u Republici Hrvatskoj	
Ana Radaković	283
Raspad Jugoslavije i ratovi devedesetih u udžbenicima za nastavu istorije u Republici Srbiji	

MLADI ISTORIČARI PRED KONTROVERZAMA RATOVA 1990-IH

DUBRAVKA STOJANOVIĆ / HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Zbornik „Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: Kontroverze, interpretacije, nasljeđe“, koji je pred čitaocima zahvaljujući Udruženju za modernu historiju iz Sarajeva, objavljujemo kao još jedan rezultat projekta *Ko je prvi počeo – istoričari protiv revizionizma*, čiji je nosilac bilo udruženje *Krokodil* uz pomoć Kancelarije Evropske unije u Beogradu i *Forum* ZFD. Pored konferencija, seminara za nastavnike istorije, boravaka istoričara iz država nastalih posle raspada Jugoslavije u beogradskim arhivima gde se čuva građa za istoriju Jugoslavije, ovaj projekat je organizovao i tri letnje škole za studente master i doktorskih studija iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Glavni zadatak bio je da učesnici u svojim istraživačkim radovima uporede načine na koje su ocenjivani presudni istorijski događaji u historiografskim radovima, u različitim razdobljima i u različitim državama. Cilj tih istraživanja je bio da studenti uoče značajne razlike u tumačenjima i uvide uticaje političkih okolnosti na formiranje istorijskog narativa. Važno je bilo i da učesnici na komparativan i multiperspektivan način sagledaju neke od najkontroverznijih događaja i razdoblja zajedničke istorije.

Prva Letnja škola 2018. godine bila je posvećena stogodišnjici stvaranja Jugoslavije. U državama nastalim nakon njenog brutalnog raspada stvorene su veoma različite predstave o zajedničkoj državi koje najmanje zavise od same istorijske realnosti Kraljevine SHS/ Jugoslavije, a daleko više od današnje političke situacije u tim državama i od njihovih međusobnih odnosa. Polaznici Letnje škole su poredili načine na koje su isti događaji prikazivani u međuratnoj historiografiji, u onoj iz socijalističkog razdoblja i onoj nastaloj nakon ratova 1990-ih, iz čega su izvučeni značajni zaključci ne samo o interpretativnim transformacijama nego i o tome kako one utiču na izbor činjenica koje će biti zapamćene odnosno zaboravljene, tačnije koliko je to kolektivno

sećanje selektivno.¹

Na drugoj Letnjoj školi održanoj 2019. godine glavna tema bio je Drugi svetski rat. Radi se o događaju koji je u tumačenjima doživeo sigurno najveće promene u današnjim državama. U skoro svima je bilo manje ili više uspešnih pokušaja revizionističkih tumačenja, jer je s padom komunizma i slomom Jugoslavije bio otvoren prostor za obračun s ratnim nasleđem antifašizma i za povratak ideja koje su u tom ratu poražene. Ponovo je grupa od 20 studenata iz već pomenutih država poredila historiografiju nastalu u vremenu SFRJ s onom nakon njenog raspada. Radovi su se odnosili na neke od ključnih tema tog konflikta, od pokreta otpora i kolaboracije do žrtava i holokausta. Kao i na prvoj Letnjoj školi, jedan blok studentskih radova bio je posvećen analizi udžbenika istorije i slike koju oni nude kao „zvaničnu istoriju“ novim generacijama.²

Treća Letnja škola (Beograd, 2020) za temu je imala najsvežije sukobe - ratove iz 1990-ih. Radi se o najosetljivijem istorijskom sadržaju koji se u tada nastalim državama dijametralno različito tumače, pa je upravo zato važno da mladi istoričari na početku svojih karijera uvide opasnosti od veoma različitih interpretacija, jer one preko komemoracija i proslava, spomenika i praznika, historiografije i udžbenika istorije utiču na sadašnjost i na odnose među susednim državama. Tokom Letnje škole zadržan je raspored rada od prethodnih godina, koji se pokazao uspešnim. U prepodnevni satima su profesori iz regiona i inostranstva držali predavanja, a popodne su studenti predstavljali svoje istraživačke radove koje su prethodnih meseci pripremali sa svojim mentorima (prof. Božo Repe iz Ljubljane, prof. Branimir Janković iz Zagreba, prof. Adnan Prekić iz Nikšića, prof. Husnija Kamberović iz Sarajeva, prof. Dubravka Stojanović iz Beograda).

Prva tema o kojoj se raspravljalo bila je definicija ratova, njihovo datiranje, utvrđivanje načina na koje se oni zovu u različitim sredinama.

¹ Dubravka Stojanović, Božo Repe, Husnija Kamberović (ur), *Jugoslavija u historiografskim ogledalima: zbornik radova*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018.

² Milivoj Bešlin, Husnija Kamberović, Adnan Prekić (ur), *Pred izazovima revizionističkih historiografija. Regionalni kontekst: zbornik radova*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.

Razgovaralo se i o tome šta se ocenjuje kao uzrok koji je do ratova doveo i, u skladu s naslovom celog projekta - ko je prvi počeo. Ta pitanja su od izuzetnog značaja ne samo za tumačenje rata nego i za sadašnjost, jer od toga kako se na njih odgovara i kako se uopšte ti sukobi nazivaju jasno se vidi koja se politička poruka šalje. U ovom zborniku objavljujemo referate koje su podnijeli Radomir Đurović s Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Đorđe Lalić s Filozofskog fakulteta u Beogradu, Petra Kim Krasnić s Filozofskog fakulteta u Ljubljani i Marino Badurina s Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Radomir Đurović analizira kako se u crnogorskoj historiografiji definiraju ratovi 1990-ih godina. Kao primjer su uzete dvije sinteze crnogorske historije: “*Istorija Crne Gore od najstarih vremena do 2003*”, autora Živka Andrijaševića i Šerbe Rastodera, i “*Crnogorska istorija (pregled prošlosti Crne Gore od praistorije do 2006. godine)*” Živka Andrijaševića. Ove sinteze pokazuju da u crnogorskoj historiografiji ne postoji jedinstven stav o uzrocima, povodima i karakteru rata. Đurović navodi kako se u ovim sintezama objašnjava rat, te kako su tadašnji akteri predstavljali karakter rata. Rad je pisan prije sinteze crnogorske moderne historije („*Moderna istorija Crne Gore 1988-2017.*“ autora Šerbe Rastodera i Novaka Adžića), te zbog toga ova knjiga nije uzeta u analizu.

Marino Badurina pokazuje slabosti hrvatske historiografije o ratovima 1990-ih godina, budući da se od nje očekivalo da „podrži našu stvar“ u sudskim procesima koji su vođeni pred međunarodnim sudovima, a ne da nepristrasno i slobodno istražuje ratna događanja. U skladu s tim ciljevima, Badurina predstavlja različito karakteriziranje rata u historiografiji (od agresije do građanskog rata) ukazujući istodobno i na određene nedosljednosti koje historičari ispoljavaju kada govore o ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ili o vremenu početka i kraja „srbijanske oružane agresije“, na primjer. Zbog toga Badurina ukazuje i na važnosti socioloških i politoloških knjiga o ratovima (knjige Ozrena Žuneca, te posebno Dejana Jovića), koje svjedoče kako bi se i historiografija morala osloboditi i pomalo *ziheraški*, kao što je to uradio Dejan Jovića knjigom *Rat i mit*, početi pisati i osloboditi se pritiska ratnih događanja.

Petra Kim Krasnić piše kako se u slovenačkoj historiografiji i javnom diskursu interpretira rat koji se vodio u Sloveniji 1991. godine. „Rat za Sloveniju“ i „slovenački rat za samostalnost“ su pojmovi koji su u upotrebu ušli već u vrijeme rata 1991. godine. Tu je i niz drugih naziva, poput „mali rat“, „granično-carinski sukob“, „intervencija Jugoslovenske narodne armije u Sloveniji“, „dogovoreni rat“, „operetni rat“, „secesijski rat“, „unutrašnji sukob između centralne vlade i federalne jedinice koji je imao očigledno secesionističke namere“, „odbrambeni rat“, „lažni rat“ i slično. Kim Krasnić svoj rad smješta u kontekst kasnijih reinterpretacija čitavog razdoblja osamostaljenja i pokazuje kako se borba za osamostaljenje počinje pripisivati samo „snagama kontinuiteta“, odnosno novoformiranim političkim strankama koje su se u kontinuitetu od kraja 1980-ih borile za samostalnost Slovenije, dok su s druge strane, u ovom diskursu, bile snage ljevice, koje su ne samo imale malu ulogu u procesu osamostaljenja nego su se tome čak, navodno, protivile. Autorica u ovom radu piše i o različitim interpretacijama pojedinih ratnih događaja (različite interpretacije datuma početka rata, obaranje helikoptera JNA u centru Ljubljane, „Afera Vič-Holmec“ kada su slovenački policajci pucali na vojnike JNA koji su se predali, trgovina oružjem i slično). Također se analiziraju pojedini memoari (prije svih sjećanja Janeza Janše), kao i različiti revizionistički pristupi reinterpretacije pojedinih događaja u procesu osamostaljenja Slovenije.

Đorđe Lalić analizira kako se na srpskoj Vikipediji, u naučnim radovima historičara i sociologa, te u nenaučnim knjigama nazivaju ratovi 1990-ih, kako se datiraju početak i kraj ratova, šta se navodi kao uzroci te ko je prvi počeo ratove. Vide se brojne razlike između pojedinih izvora, što ukazuje na kompleksnost ovih ratova. Također se uočava kako srpska Vikipedija kao izvore koristi knjigu *Istorija Republike Srpske*, dok su neke knjige rezultat ličnog iskustva autora, čime se lakše objašnjavaju i pojedine njihove teze.

Druga grupa radova u ovom zborniku odnosi se na ključne ratne događaje, pri čemu su studenti imali zadatak prikazati kako se interpretiraju neki od ključnih ratnih događaja - opsade Dubrovnika, Vukovara i Sarajeva (referate su podneli Jovan Muhadinović - Nikšić i Ivan Roško - Zagreb, Marko Babić - Zagreb i Luka Filipović - Beograd, Dražen Janko - Sarajevo i Sanja Radović - Beograd). Radi se o nekim od najdramatičnijih događaja u ratu čija obeležavanja danas dodatno

dele društva, jer su slike o tome šta se dešavalo sasvim suprotne ili ih, u nekim slučajevima, skoro uopšte nema, a događaji su svesno prepušteni zaboravu.

U ovom dijelu zbornika, Jovan Muhadinović i Ivan Roško pokazuju kako se u crnogorskoj i hrvatskoj historiografiji predstavljaju napad na Dubrovnik 1990. godine. Muhadinović osim na historiografske interpretacije, posebnu pažnju posvećuje i analizi crnogorskog javnog diskursa i medijske pripreme za rat, kao i aktivnostima antiratnog pokreta u Crnoj Gori. Osnovni izvori za pisanje rada su novinski tekstovi iz „Monitora“ i „Pobjede“, koji su izvještavali o događajima vezanim za napad na Dubrovnik. Roško pokazuje kako se u hrvatskoj historiografiji i memoaristici interpretira opsada Dubrovnika. U središtu analize su knjige Jakše Raguža i doktorska disertacija Julijane Antić Brautović, te memoari Petra Kriste, hrvatskog ministra odbrane. Raguževe knjige se fokusiraju na vojnu povijest, ali se u njima djelimično pokazuje i socio-ekonomsko i kulturno stanje u Konavlima pred rat, te život ljudi pod okupacijom. Roško ukazuje na slabosti u Raguževim knjigama, koje proizilaze iz korištenja isključivo domaćih izvora, ali i u autorovom priznanju da piše i iz „domoljublja“, zbog čega u njegovim knjigama izostaje kritika tadašnje hrvatske politike. Julijana Antić Brautović u svojoj knjizi se fokusira na pitanje razmjene teritorija Prevlake i istočnog dijela Konavla, pri čemu ona, za razliku od Raguža koji to interpretira kao plod srpsko-crnogorskih težnji i kalkuliranja hrvatskih vlasti, kao glavnog protagonistu ove ideje navodi Franju Tuđmana. Osim ovih historiografskih radova, Roško analizira i neka svjedočanstva ljudi koji su kao dio odbrambenih snaga sudjelovali u odbrani Dubrovnika, kao i nekih drugih civila i političara koji su bili uključeni u događaje u Dubrovniku i okolici u vrijeme opsade. Posebno se osvrće na memoare Petra Kriste, koji svjedoči o nedovoljnoj zainteresiranost državnog vrha za odbranu Dubrovnika, a kao razlog za to Kriste iznosi pretpostavku da je Tuđman kalkulirao sa odricanjem dijela krajnjeg hrvatskog juga u sklopu njegovih pregovora sa Srbima o podjeli Bosne i Hercegovine. Osnovni Roškov zaključak je da u literaturi o opsadi Dubrovnika dominiraju dva naglaska, od kojih jedan bitku za Dubrovnik opisuje kroz doživljaj samih sudionika, hrvatskih boraca, a drugi se odnosi na pozadinu samih događanja, posebno ideja o trgovanju teritorijama juga Hrvatske, ali o tome još uvijek nisu dostupni svi izvori.

Marko Babić piše o Vukovaru u hrvatskoj historiografiji i u prvom dijelu rada predstavlja istraživanja sociologa o imidžu Vukovara i prenosi njihov zaključak, dobiven intervjuiranjem Vukovarčana, da je bilo propusta u odbrani grada. Babić svoju analizu potom usmjerava na knjigu Davora Marijana u kojoj on opovrgava brojne teze o važnosti bitke za Vukovar u Domovinskom ratu. Marijan također opovrgava teze o izdaji Vukovara. Uz to, on ruši i mit o hrvatskom jedinstvu 1991. navodeći niz primjera kada su hrvatske snage pokazivale znakove lokalizma odbijajući napustiti svoj kraj i sudjelovati u odbrani drugih dijelova Hrvatske. Teze o izdaji Vukovara, kao i ideja o njegovoj razmjeni za zapadnu Hercegovinu, posljedica su, misli Marijan, širenja dezinformacija i djelovanja obavještajnih službi, posebno KOS-a, ali i hrvatskih unutrašnjih kontroverzi.

Dražen Janko piše o tome kako je opasada Sarajeva predstavljena u historiografiji u Bosni i Hercegovini oslanjajući se na jedan zbornik radova što ga je objavio Institut za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Janko navodi kako se u toj historiografiji kao početak opće blokade Sarajeva navodi 1. mart 1992. godine, odmah nakon završenog referenduma, da bi 5. aprila 1992. uslijedila repriza martovskih događaja i grad bio blokiran sve do početka 1996. godine. Janko detaljno analizira referate iz ovog zbornika, od kojih se neki dotiču povijesnog konteksta, a neki pravnih, geografskih, geopolitičkih, vojnih, psiholoških ili odgojno-obrazovnih i moralnih dimenzija opsade grada. Janko ukazuje kako je iza zbornika, kao i čitavog projekta, stajalo Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, a sam ministar je bio jedan od referenata. U zborniku se izdvajaju radovi Omera Ibrahimagića i Nijaza Durakovića, koji ukazuju na opći okvir agresije na Bosnu i Hercegovinu kao kontekst opsade Sarajeva. Mirko Pejanović govori o raznim idejama o očuvanju cjelovitog Sarajeva, što je bio prijedlog Predsjedništva BiH, i podijeljenog grada, što je bio predlagao SDS, dok Faik Hećo ukazuje na etape koje je poduzela JNA da bi Sarajevo stavila u opsadu. Muharem Kreso je početak opsade u ovom zborniku datirao na 6. april 1992. godine. Na kraju rada, Janko naglašava da o opsadi Sarajeva „još uvijek nije sve rečeno“ te da se o tome, a posebno o iskustvima običnih ljudi u opsjednutom gradu, istraživanja moraju nastaviti.

Treća grupa radova posvećena je kolektivnom sećanju na ratove i to kroz načine na koji se komemoriraju i obeležavaju dva traumatična događaja – genocid u Srebrenici i vojno-policijska akcija Oluja (istraživanja su radili Filip Kuzman - Nikšić, Dino Dupanović – Sarajevo, Vukašin Zorić – Beograd i Dunja Pelin – Zagreb). Uz to, objavljujemo i druge radove prisutnih doktoranata u kojima se pokazuje kako se komemoriraju drugi traumatični ratni događaji (u Tuzli), ali i kako se obilježavaju pojedini događaji koji su prethodili ratovima. Tako Maja Vehar piše o tome kako se kroz obilježavanje Dana državnosti gradi mit o samostalnosti Slovenije kao izvor legitimnosti nove vlasti. Vehar ukazuje na različite faktore i interpretacije osamostaljenja Slovenije, te borbe između tih različitih interpretacija koje su u funkciji trenutnih političkih interesa i traganja za dodatnim političkim kapitalom. S jedne strane se pojavljuju oni koji tvrde da su samostalnost Slovenije izborile samo stranke okupljene u *Demos*, dok su se, navodno, one stranke koje su izrasle iz ranijih društvenopolitičkih organizacija (Savez komunista) suprotstavljale samostalnosti. Vehar pokazuje kako su se obilježavale godišnjice proglašenja neovisnosti i kako su se političke elite u vezi s time nadmetale pokušavajući sebi priskrbiti glavnu zaslugu za uspjeh tog projekta.

Filip Kuzman analizira kakvo se sjećanje na rat danas promovira u crnogorskom društvu, i to kroz analizu spomenika koji se podižu za žrtve rata i nazive ulica, te kako mediji, Skupština Crne Gore i Narodni muzej Crne Gore grade sjećanje na rat. Kuzman pokazuje da je u Crnoj Gori podignuto 17 spomenika posvećenih ratnim žrtvama, od toga su 11 podignuti poginulim borcima, a 6 ubijenim civilima, a najvažniji je „Spomen park civilnim žrtvama ratova 1991-2001“ u Podgorici u parku na Pobrežju podignut 11. jula 2011. (i obnovljen 11. jula 2015.), a posvećen je svim civilnim žrtvama ratova „na prostorima bivše Jugoslavije 1991 – 2001“. Kuzman ukazuje i na spomenik u Bjelom Polju podignut u znak sjećanja na ubijene muslimane i jednog Hrvata nakon otmice na željezničkoj stanici Štrpci, kao i na spomenik u Murinu, posvećen žrtvama NATO bombardiranja. Ulice u Crnoj Gori, kroz koje se njeguje sjećanje na ratove 1990, su nazvane po Srđanu Aleksiću, ali i po Pavlu Bulatoviću, a Kuzman iznosi stav da bi se ulice trebale nazivati po herojima, poput Srđana Aleksića. U drugom dijelu rada Kuzman ukazuje kako su tri najpopularnija lista u Crnoj Gori („Pobjeda“, „Vijesti“

i „Dan“) 2011. godine obilježili 20. godišnjicu napada na Dubrovnik, zaključujući kako su samo „Vijesti“ o tome opširnije pisale. Na kraju rada, Kuzman se osvrće na usvajanje deklaracije u Skupštini Crne Gore kojom se prihvata Rezolucija Evropskog parlamenta o genocidu u Srebrenici, opširno predstavljajući sve diskusije tada vođene u Skupštini i različita viđenja koja su se tada iskristalizirala u vezi s tim, što je bilo pokazatelj koliko je crnogorsko društvo i dalje podijeljeno i nespremno da se suoči sa posljedicama ratova 1990-ih godina. Za razliku od tih rasprava u Skupštini, izložba o raspadu Jugoslavije, postavljena u Narodnom muzeju Crne Gore na Cetinju, pokazala je objektivnost i hrabrost da se suoči sa ratovima 1990-ih godina. Na kraju rada je poruka da Crna Gora treba napraviti spomenik za svaki zločin počinjen na njenom teritoriju kao „opomena da se takva nedjela ne ponove“.

Dunja Pelin prvo analizira knjigu Davora Marijana o „Oluji“ pokazujući kako se u hrvatskoj historiografiji predstavlja ova operacija, a potom se osvrće na pitanje hrvatskog diskursa „Oluje“ izgrađenog kroz odjeke suđenja generalima Gotovini, Markaču i Čermaku. Iako su optuženi za zločine počinjene u „Oluji“, hrvatsko javno mnjenje je gradilo sliku o njihovoj nevinosti. Pelin zaključuje kako se trijumfalističko kolektivno sjećanje na „Oluju“ gradi zahvaljujući angažmanu središnjih državnih vlasti, a jedan od argumenata je i u Saboru usvojena „Deklaracija o Oluji“ u kojoj se odbacuju kvalifikacije o toj operaciji kao „udruženom zločinačkom pothvatu“. No, osim ovog kolektivnog sjećanja, postoji i ono hrvatskih građana srpske nacionalnosti, koji na „Oluju“ gledaju iz sasvim druge perspektive i kojima je to „traumatično iskustvo“. Na kraju rada Pelin ukazuje na komemorativne prakse posvećene „Oluji“, u kojima se pažnja posvećuje isključivo pobjedi, a „povijesna iskustva hrvatskih građana srpske nacionalnosti koji su napustili svoje domove (...) nisu uključena u službeni narativ“.

Dino Dupanović i Vukašin Zorić pokazuju kako se u Bosni i Hercegovini i Srbiji predstavlja Srebrenica. Dupanović analizira zbornike o Srebrenici koje je objavio Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. On ukazuje na dinamiku ocjene događaja u Srebrenici (od zločina do genocida) te diskusije smješta u širi poslijeratni kontekst i zaključuje da je pisanje o genocidu u Srebrenici služilo i za nacionalnu homogenizaciju Bošnjaka. Dupanović ocjenjuje da ovi zbornici stalno ponavljaju iste teze, te da sadrže samo

nekoliko radova koji predstavljaju određeni iskorak u proučavanju genocida. S druge strane, Vukašin Zorić se u svom radu bavio predstavama Srebrenice i „Oluje“ u izvještajima nekih srpskih internet portala (politika, danas i RTS) u vrijeme obilježavanja 20. godišnjice Srebrenice 2015. godine. Na tim portalima su uoči godišnjice objavljeni tekstovi u kojima se priznaje „zločin“, ali ne i „genocid“ u Srebrenici, a nakon godišnjice akcenat je stavljan na napade na Aleksandra Vučića, koji je bio jedan od zvaničnika na ceremoniji. Zorić također piše i o tome kao su srpski portali izvještavali o obilježavanju godišnjice „Oluje“ 2015. godine. Akcenat je na dihotomiji (kao Dan pobjede u Hrvatskoj i Dan žalosti u Srbiji), a zaključak je kako svi tekstovi „nedvosmisleno pokazuju negativni stav prema hrvatskoj slavljeničkoj koreografiji povodom dvadesetogodišnjice operacije „Oluja“. Na kraju, autor zaključuje da umjesto rasprava o tome kako kvalificirati zločin u Srebrenici (genocid ili masakr) u srpskoj historiografiji i javnom prostoru treba otvoriti diskusiju o tome „koji su ideološki i društveni koreni atmosfere u kojoj je takva vrsta zločina uopšte zamisliva“. Umjesto što političke elite ove zločine politički zloupotrebljavaju namećući ih kao dio svakodnevnice, Zorić apelira da se oni istorizuju, odnosno da postanu dio historije. No, očito je da će proći još vremena da bi se takvo što desilo.

Na kraju ovog dijela zbornika je rad Dine Šakanovića, koji pokazuje kako se u Tuzli komemoriraju sukobi na Brčanskoj malti 15. maja 1992. i stradanje na Kapiji 25. maja 1995. godine. Osnovni zaključak je da građanske vlasti u Tuzli ove događaje obilježavaju kao dio nenacionalne kulture sjećanja na žrtve, te se ukazuje na to da se ove komemoracije ne koriste za širenje nacionalne mržnje. Tuzlanske vlasti su ovaj događaj obilježavale kao datum kada je grad odbranjen, a nacionalističke snage u Tuzli su ga obilježavale kao datum uništenja neprijatelja. Osim vlasti u Tuzli, 15. maj su počele obilježavati i delegacije iz Republike Srpske, koje grade narativ o napadu iz zasjede na kolonu JNA, te su palile svijeće za ubijene vojnike JNA i služile parastos. Razlika između ove dvije komemoracije je i u činjenici da tuzlanska ima sekularni karakter, dok delegacije iz Republike Srpske ovim komemoracijama daju vjersko obilježje. I dok je u slučaju Brčanske malte riječ o komemoraciji koja je podijelila tuzlanski i narativ iz Republike Srpske, komemoracija na Kapiji je podijelila građanske i nacionalne stranke u samoj Tuzli, te i dodatni srpski nacionalistički narativ, što kolektivnom sjećanju na rat daje sasvim

nove dimenzije. U bošnjačkom nacionalističkom narativu, na Kapiji su stradali komunisti, koji su obilježavali 25. maj kao Dan mladosti, a u srpskom nacionalističkom narativu riječ je o podmetnutoj eksplozivnoj napravi, a ne granati ispaljenoj sa položaja Vojske Republike Srpske na planini Ozren. Međutim, ni jedan od ova dva nacionalistička narativa nemaju pristup zvaničnoj komemoraciji, koju organiziraju tuzlanske vlasti. Ovaj otpor tuzlanskih vlasti vremenom je posve marginalizirao bošnjački nacionalistički narativ unutar Tuzle, dok se srpski još uvijek širi po Srbiji i Republici Srpskoj.

Poslednja grupa radova, kao i na svakoj Letnjoj školi, odnosila se na analize udžbenika istorije, odnosno tog „zvaničnog“ narativa kojim se prenosi poželjno verovanje o tome šta se dogodilo i na koji način (istraživali Ana Radaković – Beograd, Amel Durutlić – Nikšić, Nedim Pustahija – Sarajevo, Luka Vrljić - Zagreb). Važno je napomenuti da su ratovi 1990-ih u udžbenike ulazili dok su još bili u toku da bi se oblikovalo mišljenje budućih generacija, pa se nije čekalo ne samo na istorijsku distancu, nego i na pouzdanija saznanja o događajima. Radovi doktoranata o ovoj temi predstavljeni na Ljetnoj školi pokazala su sve izazove s kojima se pojedina društva suočavaju u vezi sa predstavama ratova u udžbenicima. Amel Durutlić je pokazao kako se u crnogorskim udžbenicima predstavljaju događaji vezani za jugoslavenske ratove, povezujući te promjene sa promjenom političkog konteksta. Ovdje se tek 2001. pojavljuju prvi udžbenici u kojima se obrađuju ratovi 1990-ih, i uglavnom su bili orijentirani ka jačanju crnogorske nacionalne i kulturne samobitnosti. Durutlić ukazuje i na razne izazove s kojima su se suočavali autori udžbenika, posebno kada su u pitanju ocjene o učešću rukovodstva Crne Gore u ratovima, zbog čega je jedan udžbenik dobio status „spornog“ i bio faktički izbačen iz upotrebe, ali na način da je Savjet za opšte obrazovanje Crne Gore donio odluku po kojoj maturanti nisu obavezni po tom udžbeniku polagati ispit, nego to mogu činiti iz drugih, starijih udžbenika.

Nedim Pustahija je pokazao koliko su udžbenici u Bosni i Hercegovini obilježeni nacionalnim podjelama: tri različita udžbenika za tri različita nastavna programa, na tri jezika sa tri različite interpretacije. Pustahija je ukazao na veliku politiziranost svih ovih udžbenika.

Luka Vrljić se bavi hrvatskim problemima sa udžbenicima. Ovdje postoji niz unaprijed definiranih faktora koji ne ostavljaju dovoljno prostora za slobodnu interpretaciju ratova 1990-ih (počevši od vrlo preciznih „obrazovnih dostignuća“ koja se određuju, do dakleracija o „Domovinskom ratu“ i „Oluji“). U tom je kontekstu Vrljić pokazao kako pojedini autori ipak nalaze dovoljno prostora da multiperspektivnim pristupom pojedine događaje iz ratova 1990-ih predstave što je moguće objektivnije.

Ana Radaković je predstavila stanje udžbenika u Srbiji. Pokazala je sličnosti i razlike između udžbenika različitih izdavača (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Klett), te predstavila različite interpretacije u tim udžbenicima o nekoliko ključnih pitanja: naziv ratova 1990-ih, uzrok ratova i glavnih krivaca, vremensko određenje početka i kraja ratova, a potom ko su u udžbenicima proglašeni žrtvama, a ko počiniteljima, te se posebno fokusirala na različite interpretacije „sukoba na Kosovu“.

Napomenimo da su ovoj Ljetnoj školi predavanja držali prof. Tvrtko Jakovina (Zagreb), prof. Ger Duizings (Regenzburg), prof. Husnija Kamberović (Sarajevo) i prof. Dubravka Stojanović (Beograd). Jedan dan iskorišten je za posjetu Beogradu i obilasku Muzeja Jugoslavije.

Objavljivanje zbornika s ovih Letnjih škola od izuzetnog je značaja. U prvom redu radi se u većini slučajeva o prvim objavljenim radovima studenata master i doktorskih studija na odeljenjima za istoriju, što je za svakog mladog istraživača veoma važan biografski i bibliografski podatak. Važno je napomenuti da se radi o već veoma zrelim radovima, a pri tom i o radovima kojima se prvi put komparativno proučavaju historiografska tumačenja nekih od najkontroverznijih događaja, zbog čega ovi zbornici imaju i pionirsku ulogu u proučavanju međusobnog uticaja politike i historiografije. Radi se o dragocenoj vežbi za mlade istoričare koji su na Letnjim školama mogli da uvide promenljivost historiografskih ocena u zavisnosti od političkih i društvenih okolnosti, što će, verujemo, osnažiti njihov budući profesionalni odnos prema nauci kojom se bave. Iako su sve tri odabrane teme imale značajnu historiografsku težinu, ovaj treći Zbornik ima i poseban značaj. Budući da se radi o događajima koji su nam vremenski najbliži i koji svojom dramatičnošću snažno utiču na sadašnjost, naročito je važno da se

mladi historičari već na početku svojih profesionalnih karijera susretnu s kontroverznim tumačenjima i u otvorenom dijalogu raspravljaju o svim vrednosnim razlikama koje su upisane u interpretacije prošlosti. Važno je na kraju reći i da je rad na Letnjoj školi protekao u veoma konstruktivnoj atmosferi, s puno želje da se čuje „druga strana“ i da se, uz međusobno poverenje, prouče razlike u ocenama tog turbulentnog vremena i uvide načini na koje oni utiču na našu sadašnjost.